

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ŞUŞANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ

*Bibixanım İbadova,
ARTİ-nin şöbə müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, əməkdar müəllim*

Qayalar qaladır,
Qalalar – qaya,
Bu yerlər tarixin daş səhifəsi,
Binalar ucadan baxar dünyaya,
Hər evin daşında bir əsrin səsi [Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.3]

Azərbaycan ədəbiyyatı hər daşı, hər qayasını tarix olan Şuşa haqqında yazılmış istər elmi-tarixi, istərsə də bədii əsərlərlə zəngindir. Bu əsərlərdə Şuşanın yaranma tarixi, onun inkişafı, misilsiz gözəlliyinin vəsfi, eləcə də müxtəlif illərdə işğalçıların hücumlarına məruz qalması və s. məsələlər əksini tapmışdır. Nümunə olaraq gətirilən bu şeir parçasında əsrlərin daş yaddaşında yaşayıb bina-bina ucalıb qalalayan qədim yurd yerimizin əzəmətli görkəmi əksini tapmışdır.

Şuşa şəhərinin yaranma tarixi Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-Safi” əsərində: “...1166 [1752]-ci ildə Pənah xan xoş bir gündə Şuşa şəhərinin təməlini qoydu.... Şəhər cənub-qərbdən, şimal-şərqdən, həmçinin qərb və cənub tərəfdən piyada və qeyriləri üçün gediş-gəliş mümkün olmayan möhkəm hasar və təbii sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur” şəklində dəqiqliyi ilə verilmişdir [Qarabağnamələr, Bakı: 2006, s.22].

Bu tarixi gerçəklik bədii sözün qüdrəti ilə dəfələrlə canlandırılmış və onun maddi-mənəvi dünyamızda nə dərəcədə tarixi əhəmiyyət kəsb etdiyi diqqətə çatdırılmışdır. Həmin tarixi fakt Azərbaycanın maarifpərvər şairi Həsənəli Qaradağının “Qarabağın şəhəri” şeirində belə təsvir edilib:

*Bu şəhərin hüdudu şərq tərəf **Şüşü** çayı,
Var, belə qərb tərəf **Sarıbaba** yer deyilər,
Cənubu yenə **Şüşü**, bir də Daşaltı çayıdır,
Şimali **Xəlfəli** çay, belə olub sərhədlər.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.33]

Araşdırma göstərir ki, yalnız çoğarafi mövqeyi deyil, onun bütün məhəllələri, memarlıq abidələri, can dərmanı olan sərin bulaqları görkəmli şair və yazıçılarımızın qələmi ilə geniş oxucu kütləsi üçün doğmalaşdırılmışdır.

Məsələn, 1871-ci ildə Xan qızı Natəvanın öz vəsaiti hesabına Şuşada yerləşən Xəlfəli dağından saxsı borularla şəhərə su çəkildi və iki böyük bulaq tikildi: “Xan qızı” və “Şor bulaq”. “Xan qızı” bulağının çəkilişi barədə

İ.Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natəvan” pyesində də [1978] Natəvanın dilindən deyilir: “*Xurşidbanu. Tapşır, Şuşaya çəkdiydiniz bulağın mühəndisi Əbdürrəhim Talibzadəni nahardan sonra mənim yanıma çağırırsınız* [Əfəndiyev İ.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı:2005, II, s.190].

Həmçinin əsərdə Knyaz Xasayın “*Peterburqun, Parisin salonları üzümüzə açıq olduğu halda, axı, biz nə üçün Qalanı [Şuşanı-B.İ.] kəsdirib oturmuşuq*” sualına cavab olaraq Xurşudbanu belə cavab verir: “*Mən bu bulağı onlar üçün tikdirmişəm. Mən o bulağı qışın çovğununda yeddi-səkkiz kilometr piyada yol gedib, meşədən şirin su gətirən zəhmətkeş əhali üçün çəkmişəm*”. [Əfəndiyev İ.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı:2005, II, s.197].

Görkəmli şair Xəlil Rza Ulutürkün “Şuşa səfəri” poemasında İsa bulağı, Qoşabulaq, Aydın bulağı, Bəylər bulağı, Buz bulaq, Səkili bulaq, Çömçə bulağı, Damcı bulağı, Bədəl bulağı, Dambulağı, Lilpər bulağı, Novlu bulaq, Şırşır bulağı, Armud bulağı, Hacı bulağı, Dərə bulağını “Şuşanın dirilik çeşməsi” adlandıraraq fikrini belə ümumiləşdirir:

*Biri daşdan çıxır, biri qayadan,
Hamısı ilgili, canbir, əbirdir.
Üzdən ayrısı da, yerin altında,
Bütün bulaqların kökləri birdir.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.502]

Eləcə də Ramiz Məmmədzadənin “Qarabağım”, İsa Əvəzoğlunun “Şuşamızın zinətidir” şeirlərində Şuşa bulaqları böyük sevgi ilə vəsf edilir.

*“Şah bulaq”dan içək bu gün,
“Çay bağça”dan keçək bu gün,
Dincəlməyi seçək bu gün
“Xan bağı”nı Qarabağın.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.13]

*Sarıbaba- cənnət yeri,
Turşsu suyu can kövsəri,
İsa bulaq – nazlı pəri
Şuşamızın şöhrətidir.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.144]

Ədəbi əsərlərdə Şuşanın bu gün tarixi abidəyə çevrilən Qızılı qaya, Qara qaya, Göy qaya, Ala qaya, Xəlfəli dərəsi, Mıxtökən dərə, Yusifcan gədiyi, Şimşəkvruran daş, Şuşa yaylası, Şotlanlı yaylağı, Keçili dağı, İsmayıl binəsi, Bəylər binəsi, Cıdır düzü böyük sevgi ilə vəsf olunmuşdur.

Xalq şairi Səməd Vurğun “Qız qayası” şeirində Qarabağın səfalı guşələrindən İsa bulağı, Cıdır düzü, Çanaqqalanın gözəlliklərindən bəhs edir, Qız qayasına qalxaraq onun haqqında əfsanəni belə başlayır:

*Çıxmışam dağların göy yaxasına,
Doyunca baxmışam **Qız qayasına**.
Orda saqqalına yaş dama-dama,
Əfsanə söyləmiş bir qoca mənə...*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.105]

Şuşanın tarixi yerlərindən sayılan Cıdır düzü, Topxana meşəsi, Xəzinə qayası kimi tarixi yerlər poeziyamızda daha çox vəsf edilmişdir. Məsələn:

***Topxanadan** baxıram mən dünyaya,
Başım üstə **Cıdır düzü** – bayrağım.
Bir örnəkdir bu gün Vətən dünyaya,
Sən dönməzsən, əyilməzsən torpağım.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.11]

Şuşa yalnız gözəlliklər, möhtəşəm abidələr yurdu deyil, həm də keşməkeşli tariximizin qanlı hadisələrinin şahidi olmuşdur. Xüsusilə 1905-ci ilin 16 avqust və 1906-cı ilin 12 iyulunda ermənilər tərəfindən törədilmiş faciələr C.Cabbarlının “1905-ci il” pyesində, M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərinin “Ağrılı Şuşa hadisələri. Yaxud avamlıq bəlası”, “İkinci Şuşa faciəsi. Yaxud Qalaşçapovun hiyləsi” bölmələrində, Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumu Y.V.Çəmənəmminin “Qan içində”, S.Vurğunun “Vaqif” pyesində, çar Rusiyası qoşunlarının Azərbaycana, o cümlədən Şuşaya gəlməsi İ.Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı” pyesində əksini tapmışdır.

*“Şəhərlilər dəstə-dəstə Cıdır düzünə toplanıb, oradan **Topxananı** başdan-başa tutmuş şah çadırlarına tamaşa edirdilər. Bəzən sakitlik olur, iki tərəf də dincəlməyə və ya yeməyə dalırdı. Bir də görürdün, top atışmaları başlandı, barıt tüstüsü ətrafı bürüdü. Bu atışmadan, təbii idi ki, heç bir nəticə çıxmıyrdı. **Topxana** ilə şəhərin arasında dərin bir uçurum var idi, bunun da dibindən **Daşaltı çayı** axırdı. Oranı keçmək qətiyyəən mümkün deyildi. Keçilsəydi belə sıldırım qayaları, şəhər barı və bürclərini almaq mümkün olan şeylərdən deyildi: on beş min igid gecə-gündüz şəhərin keşiyini çəkirdi.*

*Qala ilə Topxananın arasındakı keçidin ən dar yeri **Xəzinə qayasının** önü idi. Ağaməmməd şah bura plan tökdürüb, keçmək niyyətinə düşdüsə də, bir nəticə çıxmıyacağını anlayıb vaz keçdi. Nəhayət, o acığa düşüb, İbrahim xanın yanına qasid vasitəsilə bir məktub göndərdi. Qasidin gözlərini bağlayıb, saraya gətirdilər. Məktubda yazılmışdı: “Fələyin mancanağı fitnə daşını sənün üstünə yağdırır, Sən də axmaqcasına şişənin [Şişə qalasının] içində gizlənmişən”.... Vaqif məktubu alıb, bir də gözdən keçirdi, sonra arxasına yazdı: “Məni qoruyub saxlayan mən*

tanıdığımdırsa, İnanıram ki, o, Şişəni daşın içində də qoruyar” [Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Bakı: 2005, II, s. 635].

Tarix təkrar olunur. 1992-ci ildə Şuşanın ermənilər tərəfindən işğal olunması ədəbiyyatımızda yeni bir səhifə açdı: “Şuşa işğal dövründə”. 28 ili əhatə edən həmin dövrdə qəlbi vətən eşqi ilə döyünən sənətkarlarımız bu sağalmaz nisgili, ağrı-acını əks etdirən yüzlərlə əsər yazdı. Bəxtiyar Vahabzadənin “Oxuma, bülbül”, Cabir Novruzun “Şuşanın dağları başı dumanlı”, İlyas Tapdığıın “Şuşa oratoriyası”, Günel Anarqızının “Şuşam”, Zəmfira Məhərrəminin “Sevgimi neylədin Daşaltı dərəsi”, Pərvin Nurəliyevanın “Çarəsiz yalan”, Nüşabə Məmmədlinin “Zəngülə”, Ələmdar Quluzadənin “Bu qala bizim qala” əsərləri belələrindəndir. Demək olar ki, hər bir əsərdə Şuşanın tarixi yerləri xatırlanır, tarixi abidələrinin adı çəkilir.

*Bu bahar oxuma, bülbül, sən Allah!
Zülmətdir,
Yoluna şam tutanın yox,
Şuşan ağlar qaldı, köçdü ə el-oba,
Şirin cəh-cəhinə dəm tutanın yox*

*...Bu ilki bahardan bizə nə, vallah,
Gəlsə də, bu bahar bizimçün deyil.
Oxuma, oxuma, bülbül, sən Allah.
Açma, **xarı bülbül**, açma sən bu il.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.333]*

*Top atılar “**Topxana**”dan
“**Daşaltı**”da daşlar partlar,...
Şuşam geri alınmasa.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.588]*

***Kirs** dayanıb **Ziyarətlə** yanaşı,
Sızıldayır hər qayası, hər daşı.
Zəfər çalsın ölüm-dirim savaşı
Turşsu təki bir **yaylağın** üstündə.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.596]*

*...Gülləbaran olub neçə min arzu,
Donub “**Xan qızı**”nın **bulağında** su.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.604]*

*İsa bulağı da lap körpə kimi,
Ana laylasının həsrətin çəkir.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.3]*

*Bu da “İsa bulağı”dır...ilahi,
Çırpır ayna sinəsini daşlara...
Nədir suçu, nədir axı, günahı,
Qurumayır gözlərinin yaşları...
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.3]*

*“Qırxqız yaylağı”mız,
Cıdır düzümüz ağlar.
Şuşa bülbül haraylar,
Şuşa Qədir soraqlar....
Şuşa gözləyir bizi!
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.670]*

*Sıldırım qayalar, yollar dolayı,
“Ağziyastı” kaha, Xanın sarayı.
Uca “Qırxpilləkən”, Daşaltı çayı,
Şəmilin tut bağı yadıma düşdü.*

*“Səkili”, “Alçalı”, “Damcı”, “Palçıqlı”,
“Novlu”, “Dərəbulaq”, “Şırşır”, “Çarıqlı”.
Sıx meşə içində lap yaraşlıq,
Gur İsa bulağı yadıma düşdü.
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.364]*

Önemli cəhət budur ki, bu əsərlərdə həsrətlə yanaşı, ümid də var. Hər kəs Şuşanın düşmən caynağından azad olunacağına inanır:

*Oğulların nəbə çəkər!
Düşməninini qırar, tökər!
Yağuların bağrın sökər!
Azad olar lap tez Şuşam!
Ulu yurdum, ulu Şuşam!
[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.781]*

*Gələcək tez bir zaman,
Çəkiləcək çən, duman.
Sancılacaq Şuşada*

*Zəfər bayrağım mənim,
Ay Qarabağım mənim!*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, II, s.378]

*Vətən məhəbbəti, qoy bilsin hamı,
Ürəkdə sönməyən bir gur ocaqdır,
Bütüün yurdumuzun zəfər bayramı,
Şuşadan, Şuşadan başlayacaqdır.*

[Şuşa nəğmələri, Bakı: 2001, I, s.567]

Həqiqətən də, Azərbaycan tarixinə 8 noyabr Zəfər Günü Şuşanın adı ilə yazıldı. Müzəffər Ordunun Ali Baş Komandanı prezident İlham Əliyevin 2020-ci ilin 8 noyabrında böyük sevinc, qürur hissi ilə söylədiyi “Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!” xəbəri 28 illik Şuşa həsrətinə son qoydu. Bu bənzərsiz hiss və duyğular milli qürurumuzun poeziyamızda təntənəsinə çevrildi:

*Anam Şuşa, nəhayət, ayrılıq sona çatdı,
Gözlərindən öpməyə-görüşməyə gəlmişəm!
“Dəmir yumruq” sahibi Ali Baş Komandanla,
Qəhrəmanlıq tarixin yazan ər oğullarla,
Canını səndən ötrü verən Şəhidlərinlə,
Düşmənin qabağında əyilməz Qazilərlə,
Duyğumu, sevincimi bölüşməyə gəlmişəm!*

[Şırlanlı, Ə.Ş. Sonsuz heyranlıq hissi. Bakı: 2023, s.142]

44 günlük Qarabağ müharibəsində dövlətlə xalqımızın birliyi, qəhrəman oğullarımızın şücaəti, vətənpərvərliyi yeni yaranan ədəbi əsərlərin leytmotivinə çevrildi. Əlbəttə, Şuşanın azadlığına gedən yol Qarabağımızın dilbər guşələrindən: Tərtər, Xankəndi, Ağdam, Füzuli, Ağdərə, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Xocalı, Xocavənddən keçir.

Mirmehdi Ağaoğlunun “Zəfərin izi ilə. Azad olunmuş ərazilərdən reportajlar toplusu” kitabında 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərə səfəri zamanı gördüklərini qələmə almış, eləcə də Şuşanın Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xan qızı Natəvanın sarayı, Seyidli məscidi, İsa bulağı, İkimərtəbəli karvansara, Şirin su hamamı, Mehmandarovların malikanəsi, Saatlı məscidi, Hacı Quluların malikanəsi və s. tarixi yerləri barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Erməni vandalizmi tərəfindən məhv edilmiş, talanmış Qarabağın, o cümlədən Şuşanın tarixi abidələri bu gün dövlətimiz tərəfindən bərpa olunmaqdadır. Artıq Şuşada Gövhər ağa məscidindən azan səsləri eşidilir, hər il Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalı keçirilir, yurdlarından didərgin

düşmüş insanlar öz doğma elinə, obasına qayıdır. İndi söz ustadlarımız “Şuşaya Qayıdış dövrü” ilə bağlı ədəbiyyatımıza öz yeni töhfələrini verirlər ki, bu artıq Şuşamızın yeni həyatının bədii inikası ilə bağlıdır.